

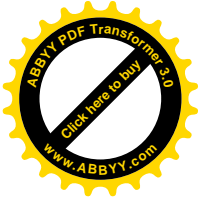

Mine Kadiroğlu, *The Architecture of the Georgian Church at Işhan* (European University Studies, Bd/Vol. 121), Frankfurt am Main-Bern-New York-Paris:Lang 1991, 187 Sayfa, 12 Çizim, 50 Resim.

Anadolu Hristiyan mimarisi alanında bugüne kadar yapılmış olan yayınlar, hiç de küçümsenemeyecek niceliktedir. Ne var ki, eserlerin çokluğu düşünülecek olursa, bu yayınların yeterli oldukları söylenemez. Üstelik toprak üstü ve toprak altı kültür değerlerinin, bilinçli veya bilinçsiz bir şekilde tahrip edildiği ülkemizde, sanat tarihi yayınlarının hızla çoğalması gerektiğine inanmaktayız. Özellikle mimari eserlerin tek ya da gruplar halinde monografik yayınlar çerçevesinde ele alınması, onların ayrıntılı tasvirine olanak vererek sağlıklı bir şekilde belgelenmelerini sağlayacaktır. Böyle çalışmaların da genel olarak sanat tarihi ve mimarlık tarihi açısından önemi büyüktür. 1991 yılında Mine Kadiroğlu'nun Işhan'daki Gürcü Kilisesi'nin mimarisini konu alan kitabı söz konusu yapı ve bölge mimarisi için yukarıda da belirttiğimiz gibi belgesel nitelikli bir çalışmadır. Tek bir manastır kilisesinin ayrıntıyla tanıtıldığı kitap, gerçekte Kuzeydoğu Anadolu bölgesinde Oltu-Bereket çevresindeki Gürcü mimarisinin genel bir değerlendirmesidir. Bugüne kadar bölge anıtlarıyla ilgili yayınların yabancı araştırmacılara ait olduğunu hatırlatarak, ilk kez bir Türk sanat tarihçisine ait bir çalışmanın ürünü olan bu kitabın daha da anlamlı olduğunu düşünmekteyiz.

Kitabın Giriş bölümünde de belirtildiği gibi Gürcü mimarisiyle ilgili yayınlarda, Oltu-Bereket (Tao-Klardjethie) kiliselerinin bazılarında yalnız bir-iki paragrafla söz edilmiş, bu anıtların herhangi birisiyle ilgili monografik yayın yapılmamıştır¹. Bu konudaki böyle bir boşluğa bağlı olarak, Hacettepe Üniversitesi, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü'nde Prof. Dr Yıldız Ötüken'in danışmanlığında yapılan doktora çalışması, bu kitabın nedeni olmuştur. Kitabın amacı, Gürcü mimarisinin *geçiş dönemi*

1. Bölge ile ilgili yayınların içinde, M. Kadiroğlu'nun da belirttiği gibi, 20 yüzyıl başlarında Rus arkeolog E. Takashvili başkanlığındaki bir grup bilim adamınca yapılan araştırma gezilerinin sonrasındaki yayınların önemi büyüktür. Bu yayınlar, Kuzeydoğu Anadolu bölgesindeki Hristiyan eserlerinin, çizimlerle ve yazıtlarıyla saptandıkları erken tarihli verilerini içerirler. 20. yüzyıl başlarında bölgeye yapılan bu üç seyahatten iki Moskova'da bir süreliğine değerlendirilmiş; ikincisi, biri anıtların çizimlerini içeren iki kitapta tanıtılmış; üçüncü ve son seyahat çok daha geç olarak 1952 de Rusça, 1960 da Gürcüce yayınlanmıştır.

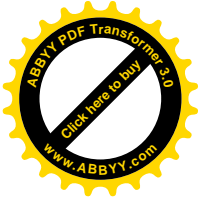
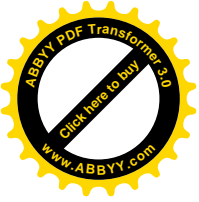

olarak adlandırılan çağın tüm özelliklerini içeren ve kendinden sonraki yapılara öncü örnek olan, ancak yazıtlarına ve yazılı kaynaklara rağmen tarihlendirilmesi konusunda spekülatif görüşler bulunan Oltu-Bereket anıtlarından İşhan'daki Gürcü kilisesinin tanıtılmasıdır. Diğer bir deyişle, Oltu-Bereket bölgesindeki Gürcü mimarisinin özellikleri, İşhan'daki Manastır kilisesinin ayrıntılı tasviriyle ortaya konulmaktadır.

Beş ana bölümden oluşan kitabın ilk bölümü Giriş'e son bölümü Sonuç'a ayrılmıştır. Yayına konu olan kilisenin bulunduğu İşhan'ın da içinde yer aldığı Kuzeydoğu Anadolu topraklarının coğrafi çerçevesi ve tarihi, Giriş'te kısaca sunulmuştur. Buna göre bölgedeki yerleşimler, Hitit İmparatorluğu'nun İ.Ö. 1200-1190 da çöküşünden sonra kuzeye ve Kafkasya dağlarına göçen kavimlerle başlamaktadır. İ.Ö. 4. yüzyılda Gürcülerin Çoruh Nehri'nin güney vadisinde krallık kurmalarının ardından, aralarında Tao (Oltu) ve Klardjethie'nin (Bereket) de yer aldığı çeşitli merkezlerin geliştiği belirtilerek, Tao ve Klardjethie'nin zamanla tüm diğer merkezlerden daha fazla güçlenmeleri sonucunda, yazılı kaynaklarda Kuzeydoğu Anadolu'nun bu yöresinin, "Tao-Klardjethie" olarak adlandırıldığı ifade edilmektedir. Hristiyanlığın 4. yüzyılda devlet dini olarak benimsenmesinin ardından, önceleri Antakya patriğine bağlanan Gürcü kilisesi, 7. yüzyılda bağımsızlığını ilan etmiştir. Kitabın Giriş bölümünde ayrıca, 7. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bölgede iki yüzyıl süren Arap hakimiyeti sırasında Oltu-Bereket havzasına yerleşen Bagratuniler'den (Bagradid) I. Aşot (786-826/30) zamanında manastır inşa faaliyetinin yoğunlaştığından da söz edilmektedir².

Kitabın ikinci bölümünde "İşhan Manastırının Tarihçesi" yer alır. Burada kilisenin kurucusu olarak "Saba"nın adı verilerek, kendisinin I. Aşot'un (786-826/30) yardımcılarıyla bu manastırı kurduğu ve onun ilk piskoposu olduğu belirtilir³. Bu bölümdeki uzun tartışmada, mevcut yazıtlar nakledilerek, bunlara göre yapının çeşitli onarımlar ve

-
2. Kitapta Büyük Aşot olarak da adlandırılan I. Aşot'la (786-826/30), bir başka yayında (G. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. F. Işıltan, Ankara 1986, s. 221) Abbasi halifesi ve Bizans imparatoru tarafından krallığı tanınan I. Aşot'un (885-887) aynı kişi olup olmadığını bugün için belirleyemedik.
 3. Kilisenin kuruluş tarihiyle ilgili tartışmaya dördüncü bölümde tekrar dönülerek (s.55); "951 tarihli yazıta göre İşhan'daki kilise 9. yüzyılın ikinci onyıllı içine tarihlenir" ve "içindeki kitabe yapının 917'den önceki kilise işlevini doğrular" denilmektedir. Aynı yerde 820-830 tarihi *terminus ante quem*, 917 tarihi *terminus post quem* olarak verilmektedir.

yenilemeler geçirdiğine işaret edilmektedir. Araştırmacıların 17. yüzyıla kadar patrikhanelik işlevini sürdürdüğünü belirttikleri İşhan Kilisesi, 19. yüzyıldaki Osmanlı-Rus savaşı sırasında kısmen cami, kısmen de askeri depo olarak kullanılmıştır. 1983 depremine kadar köy camii işlevini sürdüren kilise, 1987 de Devlet (T.C. Kültür Bakanlığı) tarafından “tarihi anıt” ilan edilmiştir.

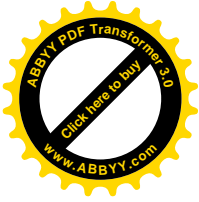
Kitabın üçüncü bölümünde , önce kilise ve daha sonra yanındaki şapel ayrı ayrı ele alınarak “Mevcut Yapının Analizi” yapılmaktadır. İçten ve dıştan ayrıntıyla tasvir edilen kilisenin duvar tekniği de, iç ve dış alt başlıklarıyla tartışılır. Kısaca tanımlanacak olursa kilise, haç şeklindeki naosa sahiptir. Naosta doğuda dört serbest ayağa oturan kubbenin örttüğü bir orta (merkezi) alan; buraya açılan kuzeyde ve güneyde beşik tonozlu haç kolları vardır. Kubbeli orta alana doğuda yarım yuvarlak apsis nişi eklenmiştir. Apsis duvarındaki sekiz sütunlu bir kemerleme (arkad), doğuda düz duvarla kapatılmış çift katlı ambulatoryuma (galeriye, apsis nişinin arkasını dolanan dehliz veya koridora) açılmaktadır. Ana yapıda ayrıca, batı haç kolunun kuzeyi ile kuzey ve güney haç kollarının doğusunda ek yapılar bulunur. Üçüncü bölüm şapelin iç, dış ve duvar tekniği tasvirleriyle son bulur.

“İşhan Kilisesi’nin Gürcü Mimarisindeki Yeri”nin tartışıldığı dördüncü bölüm kitabın oldukça önemli ve yoğun bölümüdür. Burada İşhan Kilisesi’nin, planı, cephe düzenlemesi, örtü sistemi, kubbesi, duvar tekniği ve mimari süslemesiyle, Gürcü mimarisinin *altın çağı* olarak adlandırılan dönemine ait bir çok yapıya ön örnek olduğu vurgulanmaya çalışılmıştır. Yazar İşhan kilisesinin Gürcü Mimarisi içindeki yerini ortaya koymaya çalışırken, plan tipi, apsisteki kemerleme ve çift katlı ambulatoryum, çift katlı mekanlar, cephe düzenlemesi, mimari süsleme, duvar tekniği ve ek yapılar alt başlıklarıyla, konuyu oldukça ayrıntılı tartışmaktadır. Örneğin plan tipi tartışmasında, İşhan manastır kilisesinde görülen planların, Gürcü, Ermeni ve Bizans mimarisindeki örnekleri, yapı adları ve tarihleriyle tek tek sayılmaktadır. Yazara göre plan tipi açısından İşhan kilisesi kendinden önce de var olan üç ana planın karma uygulamasıdır. Yani *kapalı haç plan* veya *kapalı yunan haçı* (cross-in-square), *kubbeli bazilika* ve apsisin doğuda dıştan düz bir duvarla son bulması nedeniyle yapının dış hatları açısından *T biçimli planın* İşhan’da birlikteliği söz konusudur. Bizans mimarisinde 8. yüzyıldan sonra görülen *kapalı yunan haçının* Gürcü ve Ermeni mimarisindeki en erken

örnekleri 6. yüzyıla aittir⁴. Yazarın da belirttiği gibi bu planın Gürcü ve Ermeni mimarisindeki uygulamasıyla Bizans mimarisindeki uygulaması farklıdır. Kitapta, Gürcü ve Ermeni mimarisindeki kapalı yunan haçı örneklerinin Bizans'takilere oranla daha anıtsal oldukları, haç kollarının ortadaki kubbeli alanın yaklaşık üçte biri kadar genişlikte oldukları ve köşe odalarının Bizans'takilere göre daha küçük olup beşik tonozla örtülü oldukları belirtilmektedir (s. 57). Aynı yerde Bizans'taki kapalı yunan haçı yapıların daha küçük ve haç kollarının kubbeli alanın yarısı kadar genişlikte olması; köşe odalarının çapraz tonoz veya kubbe ile örtülmesi, fark olarak ifade edilir. Bize göre Bizans ve Gürcü mimarisindeki kapalı yunan haçı yapılar arasındaki fark, yalnız haç kollarıyla köşe odalarının ve tüm yapının boyutlarından ibaret değildir. Söz gelimi Yunanistan'daki bazı Bizans örneklerinde köşe odaları oldukça küçük ve haç kolları oldukça dardır. Bunun gibi Yunanistan'da ve Anadolu'da bu tipteki Bizans kiliselerinin bazılarında da, köşe odalarının beşik tonozlarla örtüldüğünü görüyoruz. Gerçekte Gürcü, Ermeni ve Bizans mimarisindeki kapalı yunan haçı örnekler, planlarından dış görünüşlerine kadar ayırdedici farklılıklar gösterirler. Öncelikle Bizans örneklerinde haç, dıştan kare ya da dörtgen kılıf içine alınmıştır. Yani haç kolları İşhan Kilisesi'ndeki gibi yapının dışına taşmazlar. Kubbeli orta alanın, haç kollarının ve köşe odalarının merkezden köşelere doğru giderek azalan yükseklikleriyle dışarıdan tek tek ayırd edilmelerine karşılık; naosun içinde, dıştaki dörtgen kılıfla sağlanan bir mekan bütünlüğü dikkati çeker. Dördüncü bölümde, plan tipi başlığı altında, kubbe ile ilişkili olarak tartışılan bir başka ayrıntı da kubbe geçiştir. İşhan kilisesinde kubbe geçişlerindeki trompa benzeyen pandantif, yazara göre Oltu-Bereket yapılarında ilk kez görülür ancak daha sonra bölgede sıklıkla tekrarlanmıştır⁵. İşhan'ın karma planı ile ilgili olarak bu bölümde kubbeli bazilikalar da tartışılmıştır. Burada,

4. Kitapta *kapalı yunan haçı* planın kökeni üzerinde durulmamaktadır. Ancak bu konuda bazı hatırlatmaları burada gerekli görmekteyim: R. Krautheimer, Strzygowski'nin teorisine dayanan bazı akademik görüşlerin, genelde yakınoğudaki hristiyan mimarisini ve özellikle Ermeni mimarisini, Sasani ve daha da uzağa Orta Asya'ya bağlandıklarını naklederek; Ermeni mimarisindeki *kapalı yunan haçı* planın, Rusefa'daki El-Muncir'in İran ateşgedelerinin desenindeki taht salonundan kaynaklandığını belirtmektedir. Bkz. R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, Tennessee 1981, s.221.
5. Bize göre, İşhan Kilisesi'nde kemerlerin arasında yer alan kubbe geçişlerinin üstten yarım yuvarlak profille çevrelenmesi, onu yalnız görünüş olarak trompa benzer kılmaz, tüm kuruluşuyla trompa yapar.

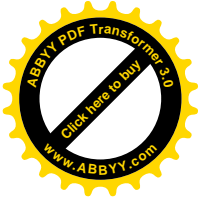
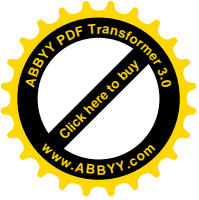

bazilika planının Gürcü mimarisinde 4. yüzyıl gibi oldukça erken tarihlerden başlayarak yaygın olarak kullanıldığına ancak kubbeli bazilikanın pek görülmediğine değinilir. Yazarın İşhan kilisesinde görmeye çalıştığı *tek nefli kubbeli bazilika* görüşüne katılmadığımızı ifade etmek isterim. Çünkü bu yapıda bir bazilikadan çok, Ermeni ve Gürcü mimarisinde de örnekleri olan, Kayseri çevresindeki Tomarza yakınındaki Panaghia, Persek yakınındaki Buzluk ve Sivrihisar'daki Kızıl Kilise gibi yapılarda da görülen, *serbest haç* plan, bir çeşitleme ile karşımıza çıkmaktadır⁶. Yazar tüm bu tartışmaların ardından basit kapalı yunan haçı planının bazilikal planla kaynaştığı İşhan'daki karma planın daha sonra Oflu-Bereket bölgesinde tekrarlandığını belirterek konuyu kapatmaktadır.

Kitapta dördüncü bölümde ağırlıklı bir yer tutan bir diğer ayrıntı, yapının çift katlı ambulatoryumuna açılan kemerlemedir. Akademisyenler arasında tartışmalara neden olan bu özellik, İşhan kilisesine özgü ve üniktir. Ancak, böyle kemerlemelerin çoğunlukla yonca, bazen yuvarlak (rotondo) yapılarda gözlemlendiğinden yola çıkılarak, İşhan'ın mevcut kilisesinin önceki bir dört yapraklı yonca (tetrakonkhos) planlı yapının yerine inşa edildiği ve apsisin de tetrakonkhosun doğu ekosedrası olduğu yolundaki iddialar, bilim adamlarının tartıştıkları konudur. Bu kitapta, yapıdaki gözlemlere dayanan mimari verilere göre kilisenin apsisiyle birlikte tek bir projenin eseri olduğu gösterilmiştir. Yazar, önceden var olan tetrakonkhos fikrini tarihi açıdan da doğrulamak için ortaya atılan, "III. Nerses'in (641-661) doğduğu İşhan'a bir tetrakonkhos yaptırdığına" ilişkin görüşleri de kaynaklar yardımıyla çürütmektedir.

İşhan'daki manastır kilisesinin mimarlık tarihindeki yerinin belirlenilmeye çalışıldığı dördüncü bölümde, yukarıda saydığımız diğer alt başlıklarda da kilisenin mimarisi değerlendirilmiştir. Buna göre, "Arcature" başlığı altında, kilisenin cephesindeki iç içe geçen yuvarlak kemer düzenlemesinde (arcature), otuzikiye varan kemer sayısı İşhan ilginç bir örnektir. Bu kemerler yapıda, yalnız dekoratif amaçlı olmayıp statik işlevleri de bulunan unsurlardır. Dördüncü bölümün "Mimari Süsleme"ye ayrılan kısmı kanımızca, süslemelerin çizimlerle saptandığı; teknik ve motifler açısından karşılaştırmalarının yapıldığı ayrıntılar içerebilirdi. Belki de böyle bir çalışmanın ayrı bir yayın konusu

6. Genelde 6. yüzyıl ve hemen sonrasına tarihlenen Kayseri çevresindeki yapılar için bkz. *Krautheimer 1981*, Res. 128B, 129 (Tomarza, Panghia, 6.yy), 130 (Buzluk Persek, 6. yy), 131 (Sivrihisar, Kızıl Kilise, 7. yy).

oluşturacağı düşünülerek, burada mimari süslemeye çok fazla yer verilmemiştir⁷. Duvar tekniği alt başlığında, kilisenin Gürcü mimarisinde 4. yüzyıldan itibaren bilinen kesme taş inşasına değinilmiş, yapının içindeki dokunun erken kiliselere benzemesine karşılık dış yüzde daha büyük taşların kullanıldığı; orta dolgunun iç ve dış duvardan üç kat geniş olduğu üzerinde durulmuştur. Dördüncü bölümün son alt başlığı olan "Ek Yapılar"da yine önemli noktalara dikkat çekilmektedir. Kitapta, Gürcü mimarisiyle ilgili yayınlardan, Oltu-Bereket'teki manastırların yemekhane, scriptorium (kütüphane veya yazmalar odası), hazine binası, şarap kileri ve şapeller içerdiklerinin anlaşıldığı; ancak arkeolojik kalıntıların yetersiz ve fonksiyonlarını ifade edecek nitelikte olmadıkları söylenerek; 12 manastır kilisesinin yanlarındaki tek nefli küçük yapıların şapel oldukları belirtilmektedir. Kitaba göre, Oltu-Bereket'teki ortaçağ Hristiyan litürjisi hala bilinmeyenlerle doludur ve manastırların sosyal, kültürel ve politik etkinlikleri açıklıkla bilinmemektedir. Bu nedenle de İşhan kilisesinin ek yapılarının işlevleri tanımlanabilmiş değildir. Özetle, İşhan'daki ek yapıların fonksiyonları sitte bir kazı yapılmadıkça tanımlanamaz.

Kitabın Sonuç bölümünde, Gürcü, Ermeni ve hatta Suriye mimarisinden birçok özelliğin İşhan'daki kilisede yeni bir senteze ulaştığı belirtilerek, kilisenin planlama, kuruluş ve süsleme açısından kendinden öncekilerin bir tekrarı olduğu, ancak cephe düzenlemesinin kendinden sonraki Gürcü ve Ermeni kiliselerinde tekrarlanan yapıya özgü bir yorum olduğu ifade edilmektedir.

Yukarıda içeriği kısaca tanıtılan Mine Kadiroğlu'nun *The Georgian Architecture of the Monastery Church at İşhan* adlı kitabı içerik olarak titiz bir çalışmanın ürünüdür. Ancak, baskıda ve özellikle şekillerle fotoğraflarda biraz daha özenli olunabilirdi düşüncesindeyiz. Yine de bu kitabın, Anadolu Hristiyan sanatı tarihinde oldukça önemli bir yerinin olacağına inanıyoruz.

7. Mimari süslemenin ayrı bir yayım konusu olduğunu düşünmüş olacak ki yazardan "İşhan manastır kilisesinin zengin süslemelerinin dikkatlice çalışılması" gerektiğini ve "böyle bir çalışmanın kilisenin Gürcü mimarisindeki yeri ve tarihlenmesi hakkındaki bazı kuşkulu noktalara açıklık kazandıracakım" belirtmektedir (s. 103).

